

УДК 340.11(477)

Шуліма А. О.

ПЕРЕЖИВАЮЧА ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА (ПРАВОВОЇ НОРМИ): ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто основні проблеми визначення поняття «переживаюча дія» нормативно-правового акта (норми), що мають місце в теорії та на практиці.

Автором сформульовано власне визначення зазначеного поняття, запропоновано досліджувати порушене питання в теоретико-прикладному аспекті та окреслено напрями такого дослідження.

Ключові слова: темпоральна дія (дія у часі), зворотна дія, негайна дія, переживаюча (ультраактивна) дія, нормотворча діяльність.

Упроваджуючи нове правове регулювання, держава в особі нормотворчого органу завжди балансує між потребою в змінах та необхідністю зберегти стабільність для учасників правовідносин. Залежно від цього застосовуються різні способи переходу від існуючого правового регу-

лювання до нового. Такий перехід може відбуватися негайно, шляхом зворотної дії або через перехідний період [1].

Зазначені способи реалізуються наданням нормам нового нормативно-правового акта відповідно негайної, зворотної (ретроактивної) або

перспективної (майбутньої) дії. Остання супроводжується продовженням поширення приписів старого акта на відповідні правовідносини, тобто переживанням норм старого акта в часі.

Ультраактивність – «найбільш тривалий» шлях переходу до нового правового регулювання, але при цьому – «найбільш поступовий і безболісний» [2, с. 40], який дає змогу «зберегти за суб'єктами їх права, раніше набутий статус, оскільки нова норма його не покращує, і тим самим зберегти стабільність існуючих правовідносин» [3, с. 161].

В умовах високої інтенсивності зміни законодавства переживаюча (ультраактивна) дія є дієвим інструментом збереження стабільності існування людини як суб'єкта правовідносин, а отже гарантією правової та соціальної безпеки. Адже, як слушно зазначає Р. Циппеліус, «коли зміни відбуваються занадто несподівано, значною мірою порушуючи соціальні та індивідуальні стабілізуючі орієнтири, то це нерідко призводить до вивільнення в людях афективного первня, й зокрема агресивності» [4, с. 164–165].

Слід, однак, визнати, що серед способів дії акта (норми)¹ в часі ультраактивну дію старого акта (норми) та, відповідно, перспективну дію нового можна віднести до найменш досліджених. Загальна характеристика цієї проблеми міститься у працях А. Тіллі [2, с. 94–100], С. Алексєєва [5, с. 246], К. Комісарова [6, с. 132], більш глибоке дослідження – у працях Д. Бахраха [3], О. Пушняка [7; 8].

Певним чином це можна пояснити порівняно «молодим» віком проблеми: в теорії виокремленню названих способів дії норм у часі передували столітні дискусії щодо зворотної дії норм, які регулюють триваючі правовідносини, розмежування зворотної та негайної дії і формулювання принципу «негайної дії закону за умовчанням».

Непросто й узагальнити багатоманітність сучасних відносин перехідного періоду, уніфікувати ці знання. Тому юридична практика, як правило, вирішує питання ультраактивності залежно від ситуації.

Разом із тим нестача теоретичних знань у цій сфері та незначна поширеність наявних знань нерідко призводить до того, що нормотворець не приділяє належної уваги колізійним темпоральним нормам. Має місце й неточність застосування понятійного апарату в цій сфері, складнощі з розмежуванням переживаючої дії й інших способів дії норми у часі.

¹ Для подальшого дослідження важливо, що часові межі чинності та дії можуть не лише не збігатися, а й визначаються стосовно різних об'єктів. Об'єктом чинності є нормативно-правовий акт (як правовий документ) або його окреме положення, об'єктом же дії є акт як система правових норм та, відповідно, та чи інша встановлена актом норма. Тому більш точно говорити про дію правової норми, а не нормативно-правового акта, в часі.

Тому в цій статті пропонується окреслити основні проблеми визначення ультраактивної дії, що мають місце в теорії та на практиці.

Традиційно переживаюча (ультраактивна) дія нормативно-правового акта (норми) визначається як дія акта (норми) після втрати відповідним актом чинності [2, с. 100; 5, с. 246; 8, с. 153], тобто, є дією норми винятково старого акта. Утім, на практиці термін «переживаюча дія» інколи помилково застосовується як характеристика дії нового акта.

Наприклад, у постанові Вищого господарського суду України від 25 березня 2008 року № 9/409-07 зазначено, що «Цивільний кодекс України, який набрав чинності 01.01.2004 р., є актом прямої, а не переживаючої дії» [9]. Тобто, малося на увазі, що Цивільний кодекс України 2004 року є актом прямої (негайної), а не перспективної дії, тож норми Цивільного кодексу Української РСР 1963 р. не мають переживаючої дії.

Відповідна неточність міститься і в довідковій статті «Юридичної енциклопедії», в якій зазначається: «переживаюча дія свідчить, що він (новий, а не старий акт. – А. Ш.) поширюється на “нові” факти, а стосовно фактів, які виникли до набуття ним чинності і не припинили свого існування, діє попередній нормативний акт» [10, с. 215].

У наведених прикладах маємо змішування переживаючої дії старої норми з перспективною дією нової норми, які є «нерозривно поєднаними між собою» [8, с. 154], але різними правовими явищами.

Оскільки в частині регулювання певних відносин «переживання старої норми пов'язано з перспективною дією нової» [3, с. 162], нерідко робляться спроби визначити ультраактивну дію акта (норми) через розуміння перспективної [3, с. 162; 8, с. 154].

При цьому виявляються складнощі з розмежуванням негайної та перспективної дії. Постає питання: чи то перспективна дія означає поширення нового акта лише на нові правовідносини, чи вона матиме місце й у випадку, якщо нова норма поширюється й на нові права та обов'язки у межах наявних правовідносин (на відміну від існуючих на момент введення в дію нового акта прав та обов'язків)? Слушною є думка О. Пушняка, який вважає, що перспективна дія має місце в обох зазначених випадках [8, с. 159]. Додамо лише, що зміст та обсяг правовідносин, щодо яких норма нового акта має перспективну дію, фактично визначаються наявністю (або відсутністю) ультраактивної дії норм старого акта щодо таких правовідносин.

Чи можна з огляду на наведене вважати, що загальна вказівка частини третьої статті 5 Цивільного кодексу України [11] (якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чин-

ність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту набрання ним чинності) закріплює переживаючу дію цивільного законодавства?

Убачається, що так. Однак на практиці критерій нових прав та обов'язків у межах правовідносин, які існують на момент введення в дію нового акта, може мати неоднакове розуміння. Тому при прийнятті актів цивільного законодавства бажано врегулювати темпоральні колізії шляхом чіткого формулювання спеціальних вказівок, із застосуванням наведеного положення статті 5 Цивільного кодексу України як норми-принципу. Прикладом таких вказівок можуть бути пункти 9, 10 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України.

Ультраактивність, як правило, пов'язують лише з триваючими правовідносинами [5, с. 246]. Виникає запитання: чи можлива переживаюча дія акта (норми) щодо разових юридичних фактів? О. Пушняк зазначає один такий випадок: «коли за вказівкою законодавця до юридичних фактів, які виникнуть після набрання чинності новим актом, застосовуються положення попереднього акта» [8, с. 158], однак прикладів не наводить.

Спробуємо розібратися, в яких практичних випадках разові юридичні факти можуть потребувати поширення на них приписів попереднього акта.

Гіпотетично це може бути, наприклад, у разі настання відповідальності за порушення договору. Однак при цьому разові факти реалізуються у межах правовідносин, які існують на момент введення нового закону в дію. Тому розглядати такий приклад як ультраактивність не триваючих відносин, а разових фактів було б неправильно.

Інший можливий випадок: новий закон змінює форму регулювання певних відносин (наприклад, із підзаконного акта на закон або з однієї форми підзаконного регулювання на іншу), а в перехідних положеннях вказує на те, що чинний порядок регулювання продовжує діяти до прийняття нового. Такий порядок поширюється і на разові юридичні факти. Однак продовження регулювання відповідних відносин чинним актом буде ультраактивністю, лише якщо такий акт на момент регулювання вже втратить чинність.

Деякі вчені відносять до переживаючої дії старого акта (норми) випадки застосування компетентними органами, зокрема судами, приписів актів, які діяли на час вчинення правопорушень [3, с. 159; 12, с. 106–107; 13, с. 20–21]. У цьому випадку має місце змішування способу дії акта (норми) в часі із застосуванням норми старого акта для оцінки правомірності здійснення певних дій, набуття певного права.

Це, на думку автора цієї статті, не зовсім правильно. У першому випадку зберігається регу-

лювання нормою старого акта певних правовідносин, що, як уже зазначалося, є формою поступової зміни правового регулювання.

У другому ж випадку правова норма також має певне «життя» після втрати нею чинності, але це – пряме застосування до відповідних юридичних фактів, правовідносин приписів акта, який діяв на той час [8, с. 158]. Тобто за певних умов можемо говорити про переживання приписів акта як явище в праві, але не про ультраактивність як спосіб дії акта (норми) в часі.

Виходячи з наведеного, формулу ультраактивності стисло можна сформулювати так: **правова норма має переживаючу дію, якщо вона повністю або частково продовжує врегулювати правовідносини після того, як акт, яким вона встановлена, або відповідне положення цього акта втратило чинність.**

До найбільш наочних прикладів переживаючої дії акта (норми) можна віднести встановлену спеціальною вказівкою законодавця ультраактивність норм процесуального характеру, наприклад збереження встановлених раніше строків позовної давності (пункт 7 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України [11]), певного порядку розгляду скарг чи матеріалів (пункти 2, 12 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [14]).

Ультраактивність норм попереднього закону в частині встановленого ним строку повноважень голів судів, їхніх заступників має місце й у випадках, передбачених абзацами першим, четвертим пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [14].

Переживаюча дія старої норми, як правило, припиняється у разі закінчення всіх правовідносин (або відповідних прав та обов'язків), щодо яких вона мала ультраактивну дію.

Закон може визначити й додаткові умови припинення ультраактивної дії старого акта (норми). Наприклад, Закон України «Про іноземні інвестиції», низка законів про спеціальний режим інвестиційної діяльності свого часу містили загальну вказівку, яка надавала інвесторам право протягом певного (у десять і більше років) періоду з моменту реєстрації інвестицій застосовувати спеціальне законодавство, що діяло на момент реєстрації [15; 16]. Вітчизняна практика, однак, засвідчила, що наявність зазначених норм не забезпечує інвестора як від неоднозначного застосування законодавства, так і від скасування такої гарантії.

За загальноновизнаним правилом ультраактивність є винятковим способом переходу до нових правил регулювання суспільних відносин, який здійснюється винятково за вказівкою нормотворця [2, с. 95; 8, с. 159].

Утім, на цей час існують випадки, коли за відсутності такої вказівки перспективна дія нового акта (норми) встановлюється судом. Суд застосовує абсолютний принцип незворотності закону до існуючих на момент введення в дію правовідносин. Надати однозначну оцінку цим фактам важко, адже в одних випадках суд може дійсно «відновити справедливість», яка була порушена через неухважність законодавця, а в інших – використати широке розуміння зворотної дії для прийняття спірних ситуативних рішень.

Слід зазначити, що в науці переживання часто називають протилежністю зворотній дії [2, с. 94; 5, с. 246]. Перспективну дію нового акта (норми) та, відповідно, переживання старого дійсно за своєю суттю можна назвати «абсолютною відсутністю зворотної дії» [17, с. 216] в широкому розумінні принципу незворотності закону. Однак, якщо ми розмежуємо такі способи дії, як зворотна, негайна та перспективна, то, безумовно, протиставляти зворотну та перспективну дію було б неправильно. Розглядати ж принцип незво-

ротності закону як вихідне положення для визначення критеріїв надання нормам старого акта ультраактивності (а нового, відповідно – перспективної дії) можна, а інколи навіть потрібно.

З огляду на вищезазначене «винятковість» переживаючої дії не слід замінювати відсутність її належного застосування. Тому вивчення порушеного питання доцільно в подальшому спрямовувати в теоретично-прикладному аспекті в таких, зокрема, напрямках:

- аналіз особливостей відносин перехідного періоду, які потребують особливої уваги нормотворця до колізійних темпоральних норм, у тому числі в частині надання попередньому (старому) акту ультраактивної дії;
  - дальше вивчення проблем визначення ультраактивної дії, зокрема, в аспекті відмежування колізійних норм переживання закону від інших норм перехідного характеру;
  - вивчення та вдосконалення способів (юридико-технічних засобів) надання правовій нормі ультраактивності.
1. Наведені три види переходу від попереднього нормативного регулювання до нового вперше сформульовані французьким юристом Руб'є, засновником так званої теорії «безпосереднього (негайного) вступу в дію закону» (див.: P. Roubier, *Le Droit transitoire (conflicts de lois dans le temps)*, 2^e ed. 1960), дістали відображення і в рішенні Конституційного Суду України (див.: Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – Ст. 255).
  2. Тилле А. А. *Время, пространство, закон: Действие советского закона во времени и пространстве* / А. А. Тилле. – М.: Юрид. лит., 1965. – 203 с.
  3. Бахрах Д. Н. *Действие норм права во времени: Теория, законодательство, судебная практика* / Д. Н. Бахрах. – М.: Норма, 2004. – 224 с.
  4. Циппеліус Р. *Філософія права: підручник* / Р. Циппеліус; пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
  5. Алексеев С. С. *Общая теория права: в двух томах* / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит. 1982. – Т. 2. – 360 с.
  6. Комиссаров К. И. *Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства* / К. И. Комиссаров. – Свердловск: Юридический институт, 1971. – 167 с.
  7. Пушняк О. В. *Право і час: монографія* / О. В. Пушняк. – Харків: ФІНН, 2009. – 175 с.
  8. Пушняк О. В. *Ультраактивна дія в часі нормативно-правових актів* / О. В. Пушняк // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. праць.* – Х.: Право, 2005. – Вип. 9. – С. 152–160.
  9. Постанова Вищого господарського суду України від 25 березня 2008 року № 9/409-07 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1668798>. – Назва з екрана.
  10. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д–Й.* – 744 с.
  11. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>. – Назва з екрана.
  12. Гаврилюк Р. О. *Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб* / Р. О. Гаврилюк. – Чернівці: Рута, 2002. – 392 с.
  13. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.* – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.
  14. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.
  15. Закон України «Про іноземні інвестиції» від 13 березня 1992 року № 2198-XII // *Відомості Верховної Ради України.* – 1992. – № 26 (30.06.92). – Ст. 357.
  16. Закон України від 18 листопада 2003 року № 1251-IV «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на території міста Шостки Сумської області» // *Відомості Верховної Ради України.* – 2004. – № 10. – Ст. 112.
  17. Бержель Ж.-Л. *Общая теория права* / Ж.-Л. Бержель; под общ. ред. В. И. Даниленко; пер. с фр. – М.: Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.

A. Shulima

ULTRAACTIVE EFFECT OF A NORMATIVE ACT (LEGAL NORM): PROBLEMS OF DEFINITION

The article considers main problems of definition of the concept “ultraactive effect” of a normative act (legal norm) in theory and practice.

The author formulates his own definition of this concept, proposes to make further research in theoretical-applied aspect and outlines directions of such research.

Key words: temporal operation of an act (effect of an act in time), retroactive effect, immediate effect, ultraactive effect, rulemaking activity.